

Shoir dunyoqarashi va ijod konsepsiyasining g'azaldagi ifodasi

Bo'tayeva Nigora Abdumannonovna

Jizzax davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi

+998901823132

Annotatsiya: Ushbu maqolada Komil Xorazmiy g'azaliyotida shoir dunyoqarashining aks etishi, ijod konsepsiyasi, so'zdan foydalanish mahorati, g'azallarda qo'llangan badiiy san'atlar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Qur'oni Karim, shariat, raiyat, dunyoqarash, ijod konsepsiyasi, Ideal jamiyat, komil inson orzusi, mubolag'a, tashbih, tanosub san'atlari

Аннотация: В статье рассматривается отражение в газелях Камиля Хорезма мировоззрения поэта, творческого замысла, мастерства владения словом, художественных приемов, используемых в газелях.

Ключевые слова: Священный Коран, Шариат, Райят, мировоззрение, концепция творчества, идеальное общество, мечта о совершенном человеке, преувеличение, ташбих, искусство таносуба

Abstract: This article discusses the reflection of the poet's worldview, creative concept, mastery of the word, and artistic techniques used in ghazals in the ghazals of Kamil Khorezmi.

Key words: The Holy Quran, Sharia, raiyat, worldview, concept of creativity, ideal society, dream of a perfect person, exaggeration, tashbih, the arts of tanosub

Komil Xorazmiy-ijodi orqali kishilarni yaratqilarni sevisga, ulardan unumli foydalanishga va har bir ne'matning savol-so'rog'i bor ekanligini unutmaslikka chaqiradi. Komillik shunchaki erishib bo'lmaydigan martaba ekanligini uqtiradi. Kishilarni nafs bilan, dunyo bilan ovvora bo'lib qolmaslikka undaydi. Shu o'rinda bir narsani alohida ta'kidlab o'tish joizdir. Shoir dunyo va uning matohlarini mutlaqo rad etmaydi, butkul voz kechib ketmaydi. Balki, har bandani haddidan oshmaslikka, insoniylik chegarasidan chiqmaslikka undaydi va bu shoir dunyoqarashining asosiy jihatlaridan biridir. An'anaga ergashgan holda Hazrat Navoiyning etagidan tutadi. Dunyo falsafasi borasida ham ayni Mir Alisher Navoiyning izidan boradi. Ya'ni, Alloh yaratgan yaratqilar bandalarining foydalanishlari uchun ekanligi, ulardan unimli va rizq qilib berilganicha foydalanish kerak deb hisoblaydi. Zero, "muqaddas dinimiz Islomda isrof qattiq qoralangan. Alloh taolo O'z Kalomi majidida: "Yenglar, ichinglar, ammo isrof qilmanglar. Zero, U isrof qilguvchilarni sevmas", deb aytgan (A'rof, 31).

Bundan kelib chiqadiki, Alloh bergan ne'matlarni isrof qilish, ularni qadriga yetmaslik gunohdir"¹.

Shoir dunyoqarashi va ijod konsepsiyasining g'azallarida aks etishini quyidagi guruhlariga bo'lgan holda tahlil qilish mumkin:

1. Shoir ijodida hukmdorga qo'yiladigan talablar;
2. Ijod ahli amal qilishi lozim bo'lgan mezonlar;
3. Ideal jamiyat va komil inson orzusi.

Umri davomida bir fursat siyosiy faoliyat olib borgan shoir ko'rgan-kechirganlaridan xulosa qilib, shohmi, gadomi har bandani inson bo'lishlikka chaqiradi. Zero, 1873 yilda Xivaga bostirib kirgan rus armiyasi va ular bilan kelishuvga erishish Komil Xorazmiyning bemisl xizmatlari samarasi edi. Keyinchalik Bayoniy va Laffasiy o'z asarlarida shoirning shu yillardagi faoliyatini baholaganda birmuncha salbiy fikrlar bilan yodga olsalar-da, o'sha vaqtda Komil tutgan yo'l eng to'g'ri yo'l edi. Bu kelishuv bilan shoir ikki narsaga erishadi: birinchidan, Xiva xonligidan avval bosib olingan Turkiston yerlari to'pga tutilib, vayron qilingan, mirzaboshi Komilning bu qarori esa Xivaning to'pga tutilishi, qadimiy binolarning saqlab qolinishiga yordam bergan bo'lsa, ikkinchidan, xalqni azob-uqubatda qoldirmaslik uchun qilingan harakat edi. Shu bilan birga Xiva xonligi vassal sifatida bo'lsa-da saqlab qolishga erishildi. Komil Muhammad Rahimxoni Soniy (Feruz)dek tiniq fikrli, ma'rifat homiysining qo'lida faoliyat olib bordi. Bu davr boshqa xonliklar bilan qiyoslanganda Xiva xonligining gullab - yashnagan vaqti bo'ldi. Xorazm diyorida yangicha maktablar, shifoxonalar, suratxona, bosmaxonalar paydo bo'ldi va bunday ma'naviyat o'choqlari xalqqa ma'rifat ulashish uchun xizmat qildi. Bu kabi jarayonlarda Komilning hissasi katta edi. Avvalo, xalq uchun harakat qiladigan Komil xonlikning obro'si, davlatning qudrati xon bilan ekanligini yaxshi anglar va ma'rifatli, odil xonni doimo qo'llab-quvvatlar edi. Adolatli va ma'rifatparvar shoh xususida so'z yuritganda esa, yana Alisher Navoiyning qarashlariga tayanadi, desak, mubolag'a bo'lmaydi.

Hazrat Navoiy o'z asarlarida tasvirlagan adolatli shoh, ma'rifatli davlatpanoh timsolida Xurosonning qudrati, turkiy millatning sha'nini nazarda tutgan bo'lsa, Komil Xorazmiy ham shu yo'ldan bordi. Har ikki ijodkor ham saroyda faoliyat olib borgan, shohning yaqin kishilaridan bo'lgan. Davlatning og'ir kunlari, xalqning azoblarini birga totgan, xiyonatlar, tuhmat toshlari ostida ruhan ezilgan. Bunday vaziyatlar har qanday aql egasiga saboq berish bilan birga unga do'st-dushmani ham tanitadi. Adolatli shoh qanday bo'lishi kerak?-degan savolga javob qidira

¹ Islom.uz. Исроф моҳияти. 24.03.2017

boshlaydi. Masalan, Alisher Navoiy nafaqat “do‘sti Husayn Boyqaroga nasihat qilish, uni ogohlantirib turish, ulug‘ va ezgu ishlarga yo‘llash bilan cheklandi, balki Boyqaro farzandlari – shahzodalarga davlatchilik asoslarini, Amir Temur o‘g‘itlari va an‘analarini o‘rgatish, tanbeh va nasihatlar orqali ta‘sir etib turishni o‘z burchi deb bildi. ...Badiuzzamonga yuborilgan boshqa bir maktubda endigina Iroq va Kurdiston hokimligiga tayinlangan shahzodaga davlat boshqaruvining dasturi bo‘ladigan o‘ttiz ikki banddan iborat fikrlarini bayon etadi. Maktub, garchi, nasihat usulida yozilgan bo‘lsa-da, uning zamirida talab va ogohlantirish ohangi yotadi. Agar bu fikrlarni umumlashtirsak, Navoiy quyidagi uch jihatga e‘tibor qaratganini ko‘ramiz:

– shohning o‘zi shariat talablariga amal qilishi va boshqalardan ham shuni qat‘iy talab etishi lozim;

– raiyatning ahvolidan doimo xabardor bo‘lib turish, adolat istab kelganlarning arzini muntazam ravishda eshitib, zolimlarni jazolash, shoh va fuqaro orasida o‘zaro ishonch va muhabbatni qaror toptirish;

– devonda ish yuritishni qat‘iy intizom asosida yo‘lga qo‘yish, ta‘magirlik, poraxo‘rlik, sustkashlikka yo‘l qo‘ymaslik.

Navoiy yana shuni ta‘kidlaydiki, mamlakatning halol, vijdonli kishilarini, obro‘-e‘tiborga ega ulamolar, arboblarni qadrlash va ularga suyanish lozim. Navoiy ta‘rificha, shoh hamma vaqt ogoh bo‘lishi kerak:

Erursan shoh – agar ogohsen sen,

Agar ogohsen – shohsen sen.

Ogohlik deganda juda keng ma‘no nazarda tutiladi: Xudodan ogohlik, oxiratni o‘ylab, savob ishlarga qo‘l urish, nafsni tiyish, raiyat va lashkar ahvolidan xabardorlik va hokazo. Umuman, Navoiy tushunchasi bo‘yicha, podsho – Xudoning tanlagan odami, bu har kimga ham nasib bo‘lmaydi. Odil podsho esa bandalarga yuborilgan ne‘matdir. Shuning uchun ham podsho Xudo oldida va xalq oldida mas‘ul. Adolat g‘oyasi Alisher Navoiyning qariyb hamma asarlarida turli yo‘sinda ifodalangan. Podsho uchun «bir soatlik adolatli bo‘lish oltmish soatlik ibodatdan ustun» degan Payg‘ambar hadisi tez-tez takrorlanib keladi. Ya‘ni, boshlig‘i adolatli bo‘lishi mamlakatga eng katta fazilat, eng ulug‘ savob. «Podsho qanday bo‘lsa, uning a‘yonlari ham shundaydir» degan hadisning ma‘nosi shunga ishora². Yoki, shoir “Saddi Iskandariy” dostonining 9 bobida Shoh G‘oziy-Husayn Boyqaroni quyidagicha ulug‘laydi:

Vale anbiyo ichra andoqki, shoh

² Комилов Н., Ганиева С. Навоий ижодида миллий давлатчилик ва ҳуқук. (давра суҳбати), <https://kh-davron.uz/kutubxona/09.02.2018>

Muhammad kelib, o'zga xayl-u sipoh.
Aning ummatidin salotinda ham,
Birov keldi shoh, o'zga bori xidam.
Bori shohlarning sarafrozi ul,
Shahi shar'oyin Abulg'ozil³.

Alisher Navoiy mubolag'a san'ati vositasida Muhammad (s.a.v) payg'ambarlar orasida qanday mavqeda bo'lsa, Husayn Boyqaro ham sultonlar orasida shunday mavqega egadir⁴, deb yozadi. Zero, Navoiy adolatli shoh timsolida mamlakat va millatning naqadar buyukligiga ham ishora qiladi.

Komil Xorazmiy ham bir muhammasida Feruz shoh bilan zamondosh bo'lganidan iftihar tuyadi:

Zamona ahlining boshig'a zillullohiman lekin,
Agarchi baxti Feruz ila olam shohiman lekin,

Ushbu baytda shoir zamona ahlining zillullohi-Allahning yerdagi soyasi, Feruz shoh bilan o'zini olamning baxtli shohi deb atasa, yana bir "iyd" radifli g'azalida:

Shohim nechukki toqdurur shohlar aro,
Bu iyd keldi iydlar ichra yagona iyd.

Tashbih, tanosub san'atlaridan unumli foydalanib, baytni badiiy jihatdan go'zal ijod etgan shoir, umri davomida ko'rgan hayit bayramlari bir-u bu hayit bayrami bir taraf bo'lgani kabi shohlar ichra zamona shohi ham yagona ekanligini aytadi.

Shohimning ilohi umri jovid o'lsun,
Har bir kuni oning, o'ylakim, iyd o'lsun.
Razm ichra sipahdorini Mirrix etgil,
Bazm ichra taronaxoni Nohid o'lsun.

Ushbu ikki baytda ham shoir shohga omonlik, nomiga umrboqiylik, har kunini hayit bo'lishini, uning sipohdori jangu-jadal homiysi-Bahrom-Mirrih yulduzi bo'lsa, bazmining taronaxoni Nohid-musiqa homiysi Zuhra yulduzi bo'lishini tilaydi. Yuqoridagi ikki she'riy parchada ham shohning nomi hayit bayramiga bog'lab tariflanadi. Buning sababi esa, bayramning asl mohiyatidir. Hayit ayyomi musulmonlarning muqaddas bayramlaridan biri bo'lib, bu kunda nafaqat dasturxonlar balki, ko'ngillar xotirjamlik, mehr-muhabbat, kechirimlilik kabi tuyg'ular bilan to'ldiriladi. Shoir shohga har kuning "iyd bo'lsin", deb uning har kuni xotirjam, adolatli, kechirimli, bag'rikeng bo'lishini tilaydi. Shoh kechirimli va

³ Навоий А. Хамса. Сади Искандарий. "Tamaddun", Т.: 2021. Б.81

⁴ Сирожиддинов С., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшунослик. "Tamaddun", Т.: 2018. Б.155

adolatli ekan, xalq ham osoyishta hayot kechiradi, demoqchi bo'ladi. Baytlar nafaqat ma'no balki, badiiyati jihatidan ham *mubolag'a*, (*Ikkinchi bayt*)*tanosub* (*iyd, bazm*), *talmih* (*Mirrix, Nohid*) kabi san'at turlari bilan ziynatlangan.

Shoir o'zining yana bir muhammasida zamona sultoniga ta'rif berar ekan shohni marhamatidan umidvor bo'ladi:

Ey, adlu karamli podshohim,
V-ey, saltanat avji uzra mohim,
Bilmon nedurur maning gunohim,
Yetmas sanga hech fig'onu ohim,
Shoho, karamingdin ayla xushnud,
Maqbul qulingni qilma mardud.

Ushbu misralar shoir umrining qiyinchilikda kechgan pallasi haqida so'zlaydi. Uning xonga ma'qul kelmay qolib, hatto rusiya muhtoriyati ham undan voz kechgan damlarda chekilgan iztirob bu. Shoir xon bilan bir necha marotaba uchrashmoqchi, vaziyatni o'nglamoqchi bo'ladi, ammo uddasidan chiqa olmaydi. Xonning adolatidan umid qiladi. Uni karami keng deb biladi. Xonni yuqoridagi sifatlar bilan olqishlar ekan, go'yo podshoh aslida shunday bo'lishi kerak, demoqchi bo'ladi. Zero, "Alloh taolo yetti toifa kishiga soya yo'q kunda O'z soyasi (qiyomat haroratida Arshning soyasi)dan panoh berur: 1) odil podshoh;...⁵"dir.

Misralarning asl mohiyatidan esa shoir chin podshohga, butun borliqni egasi bo'lmish Allohga murojaat qilgani anglashiladi. O'zining gunohkor qul ekanligini bo'yniga olib, Yaratgandan avf tilaydi.

Shuningdek, Komil Xorazmiy ijodda o'z oldiga qanday maqsad qo'yan bo'lsa, boshqa ijodkorlarni ham she'riyatda qat'iy qoida va talablariga amal qilishini so'raydi. Shuning barobarida asl shoirlar pok kishilar ekanligi, ularning har so'zi shunchaki so'z emas, balki balog'at daryosining duri ekanligini ta'kidlab o'tadi:

Har necha aylabon izhor fasohat shuaro,
Sochar elga duri daryoi balog'at shuaro.
Ochibon lutfi malohat gulin ash'oridin
Rangbo'yi chamani, fazlu fatonat shuaro.

Ushbu baytlar orqali shoirlarning fasohat-so'zining yoqimli, uslubining chiroyliligi bilan elga balog'at daryosining durlarini sochishi madh etiladi. Shoir haq va to'g'ri yozsa, uning har bir bayti, har satri kishilarni yetuklikka chorlaydi. Balog'at daryosidan durlarni terib olish esa ijodkordan katta mehnat talab qilish

⁵ 12-КИТОБ «СИН» Ҳарфи Бухорий ва Муслим ривояти. HADIS.ISLOM.UZ, 661-ҳадис.

bilan birga iqtidor va ilm sohibi bo'lishga ham undaydi. Baytlar tashbih san'atining go'zal na'munasi ekanligi bilan ham ahamiyatlidir.

Keyingi baytlarda shoir shuaroning fe'liga quyidagicha ta'rif beradi:

Qilmas umid, qilur shukur, sharorat elining
Tilu ilkidin agar qolsa salomat shuaro.
Haq so'zin shohu gado qoshida kitmon etmas,
Bu jihatdin hadafi tiyri malomat shuaro.

Shoirda molu-davlatning hech qizig'i yo'q, u yomonlarning til jarohatlari-yu qo'li orqali boshiga tushadigan ofatlardan omon qolsa shunga ham shukr qiladi. Chunki, shohu-gado qoshida doimo haq so'zni so'zlaydi. Ammo bu jihati maqtovga sozovor emas, degandik kinoya qiladi va shu fe'li bilan doimo malomat o'qiga nishon bo'ladi, deydi. Navbatdagi baytda esa, shoirlarning ham noiloj qolishlari, doim ham ko'ngil bilan ish tuta olmasliklari quyidagicha ochiqilanadi:

Qilmag'ay johilu nodong'a itoat hargiz,
Ko'rmasa bir kishidin hukmi siyosat shuaro.
Chun itooti ulul-amir vujubin biladur,
Tark qilmas nafase vojibu sunnat shuaro.

Agar, unga johil yoki nodon kishilar bosh bo'lib, amr etsalar bo'ysunishdan boshqa chora topolmaydi. O'zining ustida hukronlik qilganga esa tanlarida nafasleri bor ekan itoatni tark qilmaslar.

Shoirning ushbu misralari bevosita o'z hayotidan so'zlaydi. O'zining kechmishi haqida bayon qiladi. Bir tanada bir vaqtda ham siyosat odami, ham shoir yashayotganini eslatib turadi. Ularni bir-biriga qarshi bo'lib qolishidan cho'chiydi. Ular bilan doimo murosa qilishga harakat qiladi. Chunki, birining fisq-fasod, ikkiyuzlamachilik, bosqinchiliklarni ko'rib diydasi qotgan bo'lsa, ikkinchisi boladek pok va nozikdir. Agar shoir tanasida, ruhiyatida birinchi qiyofa ustunlik qilsa, shoir ko'ngildan ajralib qolishi hech gap emas. Shu sabab u doimo o'zi-bilan o'zi kurashib yashashga, qay tomon mag'lub bo'lsa ham uning achchiq alamini tatib ko'rishga rozi bo'lib yashaydi.

Bor alardin necha bekorlar izzatda ziyod,
Tilu ilki bila ham aylasa xizmat shuaro.
Emdi soch so'z duri Komil sadafi tab'ingdin,
Tobti shoh hazratida qadr ila himmat shuaro.

G'azalning so'nggi baytlarida esa, shunday shoirlar borki, ular ziyoda izzatdadir. Chunki, ular qo'llari qolib tillari bilan ham xizmat qilarlar. Ya'ni tilyog'lamalik, ikkiyuzlamachilik qilarlar, demoqchi bo'ladi. Shu o'rinda "Shuaro" surasining 224-oyatiga nazar tashlasak, "Va shoirlarga gumrohlar ergashur". Bu

o'rinda hamma shoirlar emas, balki, aytganiga o'zi amal qilmaydigan, yolg'on yozadigan va odamlarni tili bilan aldaydigan toifaga qarata aytilganiga guvoh bo'lamiz. Bayt tarkibida tanosub san'atidan qo'llanilgan na'muna (*Tilu ilki*) shoirning ayni sifatlarini ochib berishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

G'azalning so'nggi bayti shukronalik va minnatdorlik hissiga yo'g'rilgan. Shoir shohning e'tibori sabab, unga ehtirom sifatida bisotidagi sadafidan so'zning sara durlarini sochmoq istaydi va baytda tashbih san'atidan go'zal na'muna keltirgan holda (*Emdi soch so'z duri Komil sadafi tab'ingdin*) shohga minnatdorlik izhor etadi go'yo.

Abu Nasr Forobiy o'zining "Fozil odamlar shahri"⁶ nomli asarida fozil shahar hokimining o'n ikki fazilatini sanab o'tib, u Allohdan o'zgaga egilmasligi, tana va ruhining sog'lom bo'lishi haqida yozadi. Fozil kishining aql-zakovati o'tkir, haromdan hazar qiladigan, bilim ma'rifatga havasli bo'lishi, o'qish-o'rganishdan charchamaydigan, nomaqbul ishlardan yiroq yurishi haqida aytiladi. Bu fazilatlar Haq yo'liga tushgan har bandaning hislati bo'lmog'i lozim. Shundagina, jamiyatni isloh qiladigan, tafakkur va shukr qilguvchi insonlar ko'payadi. Shundagina, jamiyat fozillarni qadrlashni, asrashni o'rganadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy mashriyoti, T.:2004, 41 bet.
2. Islom.uz. Isrof mohiyati. 24.03.2017
3. Komilov N., G'anieva S. Navoiy ijodida milliy davlatchilik va huquq. (davra suhbat), <https://kh-davron.uz/kutubxona/> 09.02.2018
4. Navoiy A. Xamsa. Saddi Iskandariy. "Tamaddun", T.: 2021. B.81
5. Sirojiddinov S., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. "Tamaddun", T.: 2018. B.155
6. 12-KITOB «SIN» Harfi Buxoriy va Muslim rivoyati. HADIS.ISLOM.UZ, 661-hadis.

⁶ Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy mashriyoti, T.:2004, 41 bet.